

Iwona Kabzińska

Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa

Obrazy Innych nie tylko w karykaturach. O ewolucji pewnego projektu badawczego

„Karykatury etniczne” – temat dla etnografa

W 2008 roku, w 52. tomie *Etnografii Polskiej*, Dagnosław Demski opublikował artykuł zatytułowany „Obrazy ‘Innych’ w karykaturach – temat dla etnografa?”. „Otwierając temat” i „zarysowując nowy problem” badawczy (Demski 2008, 93), zaprezentował wyniki swoich prac poświęconych karykaturom,

przedstawiający[m] narodowości i grupy etniczne [...] odzwierciedlając[y]m] relacje etniczne [...], odnoszą[cym] się w jakiś sposób do tożsamości etnicznej (ewentualnie społecznej) (Demski 2008, 93–94).

Ten szczególny typ karykatur został także określony przez niego jako „przedstawienia etniczne” (Demski 2008, 94, przyp. 2). Stanowią one „nie więcej niż kilka procent” zbioru, tworzonego przez źródła wizualne, jakimi są karykatury (Demski 2008, 94, przyp. 2).

Jak narodził się pomysł badań nad obrazami Innych w karykaturach? Co skłoniło Dagnosława Demskiego do ich podjęcia? Czy źródłem inspiracji (i zachętą do dalszych studiów) stała się w tym przypadku kwerenda prasy polskiej i łotewskiej, ukazującej się od dziewiętnastego wieku do współczesności? Obok lektury różnorodnych publikacji oraz wywiadów z mieszkańcami dzisiejszej Łotwy, kwerenda ta stanowiła część prac badawczych, przeprowadzonych wspólnie z Ilze Boldāne z Instytutu Historii Łotewskiej Akademii Nauk w Rydze. Celem tych prac było ukazanie obrazu łotewskich Polaków w oczach Łotyszy oraz charakterystyka sposobów widzenia grupy większościowej przez ludność polską mieszkającą na Łotwie (Boldāne, Demski 2005, 60). Wspomniane badania wpisują się w nurt studiów nad stereotypami etnicznymi, mechanizmami powstawania i funkcjonowania ob-

razów Innych, Swoich i Obcych, relacjami między różnymi grupami etnicznymi/narodowymi, granicami i symbolami kulturowymi, wyznacznikami tożsamości indywidualnej i zbiorowej (Boldāne, Demski 2005, 58–61). Za szczególnie ważne dla etnologów autorzy uznali poznanie „mechanizm[ów] mityzacji zachodząc[ych] w wyobrażeniach członków [badanych] zbiorowości [...]” (Boldāne, Demski 2005, 58). Wiele uwagi poświęcili związkom między kontekstem historyczno-politycznym i społeczno-kulturowym a sposobami widzenia różnych grup i relacji między nimi. Interesowały ich także zmiany zachodzące w tych kontekstach, znajdujące odbicie w obrazach Innych i oddziałujące na stosunki etniczne.

Podziały społeczne, dystans etniczny, relacje Swoi – Inni – Obcy, stereotypy etniczne (ich natura, geneza, sposoby przejawiania się w praktyce, pełnione przez nie funkcje oraz zachodzące tu zmiany), należą do zagadnień od dawna badanych przede wszystkim przez etnologów/antropologów i socjologów. Interesują się nimi również przedstawiciele innych dyscyplin, m.in. historycy, literaturoznawcy, politolodzy. Jak wielu badaczy korzysta/korzystało jednak w swych pracach ze źródeł wizualnych, w tym – z „przedstawień etnicznych” w postaci karykatur, poddając je szczegółowym analizom?

Zanim Dagnosław Demski zdecydował się na prezentację nowego tematu badawczego, „przejrzał ponad 1000 rysunków” (Demski 2008, 99). Liczba ta jest imponująca, a przecież był to dopiero początek jego badań nad obrazami Innych w karykaturach. W późniejszych latach zasób zgromadzonych przez niego źródeł znacznie się powiększył. Ze zrozumiałych względów na potrzeby wspomnianego artykułu Demski wybrał jedynie kilka rycin, ilustrujących omawianą problematykę. Pochodziły one z pism satyrycznych, które ukazywały się w końcu dziewiętnastego wieku na Węgrzech i w latach 1920. na Łotwie (Demski 2008, 100). Dla mnie karykatury, niosące informacje o sposobach przedstawiania Innych (ich stereotypowych najczęściej wyobrażeniach) i relacjach etnicznych, były nowością, odkryciem. Być może zetknęłam się z nimi wcześniej, nie zwróciłam jednak na nie baczniejszej uwagi. Nie zapamiętałam ich.

Z ciekawością przyglądałam się mapom, których twórcy ukazali kontynent europejski oraz występujące tu kraje i regiony, posługując się personifikacjami, odwołując się zarazem do stereotypowych wyobrażeń mieszkańców tych obszarów (Demski 2008, 103, 108 oraz wklejka między stronami 100 i 101). Zainteresowała mnie też, przedstawiona w artykule, szczegółowa charakterystyka środków wykorzystanych do stworzenia wspomnianych map, umożliwiającą poznanie treści zawartych w nich komunikatów, zrozumienie języka, jakim posłużyli się ich twórcy (Demski 2008, 102–113).

Wiele miejsca Dagnosław Demski poświęcił omówieniu kontekstu historyczno-politycznego i społeczno-kulturowego, w którym występowały analizowane przez niego źródła. Znajomość tego kontekstu jest konieczna dla zrozumienia znaczenia karykatur etnicznych, odczytania zawartych w nich przekazów/komunikatów (Demski 2008, 98–102). Niezbędna jest ponadto znajomość mapy etnicznej badanych obszarów, jej genezy, uwarunkowań relacji między różnymi grupami, mechanizmów powstawania stereotypów etnicznych, powodów ich trwałości lub zmienności. Nie bez znaczenia są również poglądy autorów karykatur, ich stosunek do Innych i Swoich, sympatie polityczne, sposoby widzenia rzeczywistości (Demski 2008, 102–113).

Na podstawie szczegółowej analizy badanych źródeł Demski stwierdził:

Wydaje się, że karykatury mogą stanowić źródło badań etnograficznych, ponieważ zawierają znaki dystynktywne, postawy sugerujące działania i scenki interakcji między członkami różnych narodowości (Demski 2008, 114).

Są też „odbiciem relacji społecznych w danej rzeczywistości oraz relacji etnicznych” (Demski 2008, 114). Sformułowania: „wydaje się” i „mogą stanowić” wskazują, w moim odczuciu, na ostrożność, wynikającą zapewne ze świadomości tego, że na początkowym etapie badań przedstawianie kategoriicznych twierdzeń byłoby przedwczesne. Dla ich sformułowania konieczne są badania porównawcze, obejmujące większe obszary, różne okresy i bogatsze zasoby źródeł (więcej na ten temat patrz: Demski 2008, 98–99, 114).

W tytule publikacji autor umieścił znak zapytania (Demski 2008, 93). Znaku tego nie ma natomiast w części tekstu zatytułowanej „Karykatura jako źródło etnograficzne” (Demski 2008, 97). Kwestia źródeł łączy się z wyborem „etnograficznego tematu”. Może, opatrując tytuł znakiem zapytania, autor chciał pozostawić sformułowanie ostatecznych wniosków czytelnikom, pragnąc zarazem pobudzić ich do refleksji, dyskusji, polemiki? Skłonić do namysłu, czy warto zajmować się wspomnianą problematyką (jeśli tak, to z jakich względów)? Czy może ona zainteresować szersze grono badaczy? Co o tym decyduje? Czy jest „wystarczająco (po)ważna”, by umieścić ją w planach badawczych instytucji naukowych?

Autor wspomnianego artykułu nie sformułował w nim założeń przyszłych badań, nie nakreślił ich programu. Zwrócił natomiast szczególną uwagę na konieczność prowadzenia studiów porównawczych. Z dzisiejszej perspektywy widać doskonale, jak nowatorski projekt, ograniczony początkowo do stosunkowo wąskiego kręgu zagadnień, niewielkiego obszaru geograficznego i jednego rodzaju

źródeł wizualnych, przekształcił się w imponujące rozmachem przedsięwzięcie badawcze. Czy rozpoczynając studia nad nowym projektem, Dagnosław Demski wyobrażał sobie (planował) dalsze etapy badań? W jakim stopniu wstępne zamierzenia (zamysły) pokrywają się z późniejszymi osiągnięciami? Czego się spodziewał, a co go zaskoczyło (pozytywnie lub negatywnie)?

W ciągu stosunkowo krótkiego czasu, jaki upłynął od „otwarcia tematu” „Obrazy ‘Innych’ w karykaturach”, Dagnosław Demski nawiązał współpracę z wieloma badaczami i badaczkami zainteresowanymi analizą źródeł wizualnych, poszukującymi odpowiedzi na pytanie o sposoby przedstawiania Innych w tego rodzaju źródłach. Osoby te reprezentują różne ośrodki badawcze (początkowo były to przede wszystkim instytucje funkcjonujące w krajach Europy Środkowej i Wschodniej) oraz rozmaite dyscypliny nauki. Efektem współpracy są m.in. międzynarodowe konferencje (Warszawa, Budapeszt, Tallin, Sofia) i pokonferencyjne publikacje w postaci obszernych, niezwykle starannie wydanych tomów, zwracających uwagę nowatorstwem problematyki, oryginalną treścią i bogactwem szaty graficznej. Trudną do przecenienia rolę w organizacji wspomnianych konferencji i edycji kolejnych tomów odegrały granty krajowe i zagraniczne; nieoceniona była pomoc wielu osób i instytucji. Zostały one wymienione w poszczególnych książkach i artykułach.

W 2010 roku ukazał się tom zatytułowany *Images of the Other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe* ([Wizerunki Innego w karykaturach etnicznych Europy Środkowej i Wschodniej]; jego wydanie poprzedziła konferencja, która miała miejsce w Warszawie). Opublikowano w nim teksty 17 autorów, pochodzących z dziewięciu krajów Europy Środkowej i Wschodniej. We „Wprowadzeniu” do tomu wyjaśniono, że celem tej publikacji jest m.in. rozpoczęcie dyskusji nad wykorzystaniem karykatur (*satirical pictures*) jako źródła do badań nad wyobrażeniami Innych i stereotypami etnicznymi (Demski, Baraniecka-Olszewska 2010, 12). Moim zdaniem, należałoby raczej wspomnieć o znaczącym poszerzeniu grona uczestników tej dyskusji, została ona bowiem zainicjowana przez Dagnosława Demskiego wspomnianym artykułem z 2008 roku. Autorzy „Wprowadzenia” nie odnieśli się do tej publikacji. Nie została też ona uwzględniona w „Bibliografii” (Demski, Baraniecka-Olszewska 2010, 25).

O karykaturach jako „przedstawieniach etnicznych” Dagnosław Demski mówił także podczas jednego z seminariów, organizowanych systematycznie przez pracowników Zakładu Etnologii (obecnie Ośrodek Etnologii i Antropologii Współczesności) Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Wydaje mi się, że spotkanie to odbyło się przed publikacją wspomnianego artykułu, chronologia wydarzeń nie jest jednak w tym przypadku istotna, nie ma bowiem zna-

czenia dla rozwoju badań podjętych przez Demskiego, mieszczących się w nurcie antropologii wizualnej. Nie ma też wpływu na sposób, w jaki je postrzegam.

We „Wprowadzeniu” do *Images of the Other...* podkreślono, że twórcom tej publikacji nie chodzi o udzielenie dokładnej odpowiedzi na pytanie, jak powinny być badane i interpretowane karykatury (Demski, Baraniecka-Olszewska 2010, 12). W wielu artykułach składających się na ten tom można natomiast znaleźć propozycje prowadzenia badań nad wspomnianymi źródłami. W sposób niebudzący wątpliwości udowodniono również, moim zdaniem, że karykatury, będące specyficzną formą „przedstawięń etnicznych” (Demski 2008, 94), są źródłem etnograficznym i niezwykle interesującym tematem dla etnografa. Dowiódł tego m.in. Dagnosław Demski, który poświęcił swój tekst w *Images of the Other...* wyobrażeniom Innych w polskich karykaturach, pochodzących z lat 1862–1939, i stereotypom etnicznym zakorzenionym w świadomości Polaków w tamtym okresie. Zwrócił on m.in. uwagę na zmiany w relacjach między różnymi grupami etnicznymi/narodowymi mieszkającymi na ziemiach polskich w interesujących go latach, spowodowane wojnami, transformacjami systemowymi, korektami granic i rosnącą popularnością różnorodnych idei, np. nacjonalizmu (Demski 2010). Ukazał też przykłady odzwierciedlenia tych zmian w „przedstawieniach etnicznych” w postaci karykatur.

Nie tylko karykatury

W artykule z 2008 roku pojawiło się pytanie: „Czy wszyscy jesteśmy zakładnikami własnych tradycji kulturowych i czy każda kultura wytwarza własną prawdę o świecie?” (Demski 2008, 114). Autor nie udzielił na nie odpowiedzi, zdając sobie sprawę z tego, że jej sformułowanie wymagałoby przede wszystkim przeprowadzenia badań porównawczych na dużą skalę. Materiały umożliwiające realizację takich badań, lub będące ich efektem, można znaleźć m.in. w kolejnych tomach pokonferencyjnych, poświęconych obrazom Innych w różnorodnych źródłach wizualnych (tomy te omawiam w dalszej części tekstu). Przedmiotem analiz stają się nie tylko karykatury etniczne, ale także m.in. fotografie, filmy, plakaty, ilustracje z książek, pocztówki, detale architektoniczne. Pojawiają się też nowe propozycje, dotyczące badania wspomnianej problematyki.

Współpraca badaczy, reprezentujących różne kraje i ośrodki, korzystających z różnorodnych źródeł, ułatwia prowadzenie pogłębionych studiów historyczno-porównawczych. Dzięki nim możliwe staje się np. poszukiwanie i sformułowanie odpowiedzi na pytania: Jaki charakter mają źródła wizualne pochodzące z określonych terenów, umożliwiające prowadzenie badań nad obrazami Innych? Na czym

polega specyfika tych źródeł? Co charakteryzuje i wyróżnia sposoby przedstawiania Innych, występujące na obszarach Europy Środkowej i Wschodniej? Czy można mówić o istnieniu wschodnio- i środkowoeuropejskiego spojrzenia na Innych? Jakie są różnice między nimi a sposobami przedstawiania Innych, występującymi np. na szeroko rozumianym Zachodzie? Jaki wpływ na charakter tych źródeł mają określone warunki historyczne? Czy i w jaki sposób autorzy źródeł wizualnych w Europie Środkowej i Wschodniej inspirowali się źródłami pochodzącymi spoza tego obszaru? Skąd czerpali inspiracje do badań? (Demski, Sz. Kristóf 2013, 13; więcej patrz w: Demski, Sz. Kristóf 2013, 14–23; por. Czarnecka, Demski 2021). Odpowiedzi na te pytania (i wiele innych) można szukać m.in. w tekstach opublikowanych w tomie zatytułowanym *Competing eyes: Visual encounters with alterity in Central and Eastern Europe* [Konkurujące sposoby widzenia: Wizualne spotkania z odmiennością w Europie Środkowej i Wschodniej]. Ukazał się on w 2013 roku i jest efektem konferencji, która odbyła się rok wcześniej w Budapeszcie. Oprócz „Wstępu”, zamieszczono w nim teksty 24 autorów pochodzących z 12 krajów. Reprezentowali oni głównie ośrodki badawcze działające na terenie Europy Środkowej i Wschodniej; jedna osoba pochodziła spoza tego obszaru (USA).

W swoim artykule Dagnosław Demski omówił efekty analiz wybranych karykatur prasowych (warszawskich i krakowskich) z przełomu dziewiętnastego i dwudziestego wieku. Zainteresowały go także ilustracje z książek podróżniczych. Analizując wybrane źródła, zwrócił m.in. uwagę na cele, jakim mają służyć określone przekazy, sytuacje, w których występują, zawarte w nich treści i korzenie inspiracji. Wyróżnił także źródła o charakterze komicznym/satyrycznym oraz te, które można uznać za „poważne” (Demski 2013, 73–83). Istotnym kryterium jest tu m.in. cel i sposób wykorzystania stereotypów do kreowania obrazów Innych. Autor poszukuje odpowiedzi na pytania: Jakiego rodzaju humor dominuje w poszczególnych grupach społecznych w różnych okresach? Jaka jest jego geneza? Jakiego rodzaju zmiany zachodzą w sposobach pojmowania zabawy i poczucia humoru? Podkreśla też, że rozumienie tych kwestii ułatwia poznanie języka źródeł i odczytanie treści przekazywanych za ich pomocą. Mówi także wiele o twórcach karykatur i ich odbiorcach (Demski 2013, 83; więcej patrz: Demski 2013, 73–83).

Podobnie jak w innych publikacjach, dla których punktem wyjścia są źródła wizualne, Dagnosław Demski analizuje związki między kontekstem historyczno-politycznym i społeczno-kulturowym a sposobami przedstawiania Innych. Do kategorii tej należą zarówno członkowie różnych grup etnicznych/narodowych, jak i osoby reprezentujące różniące się kulturowo warstwy społeczne, będące częścią tej samej grupy etnicznej/narodowej. Autor zwraca uwagę na transformacje systemowe zachodzące na ziemiach polskich na przełomie dziewiętnastego

i dwudziestego wieku. Bada ich wpływ na stosunki społeczne, etniczne, układ sił w społeczeństwie, relacje Swoi – Inni. Interesuje go również odbicie zmian ekonomicznych, politycznych, ideologicznych i zachodzących w sferze oświaty w materiałach ilustracyjnych, m.in. zamieszczonych w prasie, oraz relacje między tymi przedstawieniami/wyobrażeniami a rzeczywistością (Demski 2013).

Zdaniem tego badacza, źródła wizualne informują o przeszłości, stając się zarazem opowieścią o kulturze określonych grup i czasach, w których grupy te żyją. Na ich podstawie można też mówić o uwarunkowanych kulturowo sposobach przedstawiania/wyobrażania rzeczywistości (Demski 2013, 82). Lektura dawnej prasy umożliwia ponadto poznanie różnego rodzaju reakcji na określone zjawiska kulturowe. Fascynuje przy tym i zachęca do wnikliwych badań (Demski 2013, 70).

Fotografie wojenne

Skarbnicą wiedzy o tym, jak różnego rodzaju wydarzenia historyczne wpływają na sposób postrzegania i przedstawiania Innych, jest tom zatytułowany *War matters. Constructing images of the Other (1930s to 1950s)* [Wojna ma znaczenie. Konstruowanie wizerunków Innego (1930. do 1950.)], opublikowany w 2015 roku. Stanowi on pokłosie konferencji, która odbyła się w Tallinie w 2014 roku. Znalazły się w nim teksty 21 autorów, reprezentujących ośrodki badawcze działające w ośmiu krajach. Oprócz Europy Środkowej i Wschodniej, reprezentowane są tu Finlandia i Wielka Brytania.

Przyjęcie szerokiej perspektywy czasowej (okres międzywojenny, II wojna światowa i pierwsze lata po jej zakończeniu) pozwoliło badaczom na prześledzenie zmian w sposobach widzenia zmieniającej się rzeczywistości, przedstawiania Innych i relacji społecznych, w hierarchii wartości i wzorach życia. Wyraźnie rysuje się tu opozycja: Swoi (sojusznicy) – Obcy (wrogowie). Rosnąca liczba różnego rodzaju „nośników informacji” (fotografie, filmy, karykatury, ilustracje w książkach, sztuka, telewizja, pocztówki) i coraz łatwiejszy dostęp do nich, nie pozostawały bez wpływu, m.in. na konstruowanie obrazów Innych (i Swoich). Nie bez znaczenia były także związki wspomnianych źródeł z określoną ideologią. Wykorzystywano je do celów propagandowych, odgrywały też znaczącą rolę w powstawaniu i utrwalaniu stereotypów etnicznych/kulturowych.

Analiza fotografii wojennych, pochodzących z terenów Polski, Białorusi, Ukrainy i krajów nadbałtyckich, stała się dla Dagnosława Demskiego punktem wyjścia do rozważań nad istotą ikonoklazmu i zmianą znaczenia tego pojęcia. Przypominał on, że różnorodne wydarzenia o charakterze konfliktów, takie jak wojny, rewolucje, sprawiły, że wspomnianym pojęciem zaczęto obejmować nie tylko,

zgodnie z jego pierwotnym znaczeniem, walkę z symbolami religijnymi, obrazami i figurami wyrażającymi treści religijne, ale wszelkiego rodzaju działania, mające na celu usunięcie śladów starego porządku i stworzenie gruntu pod budowę nowego ładu. Wspomniane zachowania o charakterze destrukcyjnym wymierzone są w Innych i bliskie im wartości, cenne dla nich idee i obiekty, reprezentujące ich kulturę, dziedzictwo, mające znaczenie dla kształtowania tożsamości jednostkowej i zbiorowej (Demski 2015, 56). Chodzi o zniszczenie Innego (Demski 2015, 67). Konflikty mają wpływ na zmianę stosunku do Innych. W ich następstwie stają się oni nierzadko Obcymi (więcej Demski 2015).

Przejmujący tekst autorstwa Dagnosława Demskiego ma szczególną wymowę w kontekście toczących się obecnie na świecie wojen, niszczących podstawy istniejącego porządku w skali globalnej i regionalnej. Są one relacjonowane „na żywo” przez media, podsycające lęki i poczucie bezradności, pragnące też, być może, oswoić odbiorców z obrazami zniszczeń, cierpienia, śmierci, destrukcji. Bolesnie aktualne są pytania: Dlaczego ludzie niszczą to, co ma znaczenie (wartość) dla Innych? Dlaczego utrwalają (np. na fotografiach) obrazy zniszczeń wojennych? Jakie treści chcą w ten sposób przekazać? Czy wojna przynosi nowe formy ikonoklazmu? Jakie działania wojenne mają charakter ikonoklastyczny? Jakie gesty, udokumentowane na fotografiach, rozumiane nie tylko jako określone zachowania, lecz także jako rodzaj języka, element komunikacji niewerbalnej, są świadectwem ikonoklazmu wpisanego w kontekst wojenny? (Demski 2015, 53–55). Można dodać: W jaki sposób fotografie wojenne informują o ich autorach? „Kaźde zdjęcie mówi [przecież] coś o tym, kto je zrobił [...]” (Janeczek 2021, 16; więcej patrz: Sontag 2003).

Fotografie, filmy, przekazy telewizyjne itp., niosą informacje o cierpieniach ofiar konfliktów, często mających charakter zbrojny, o cenie, jaką coraz więcej osób płaci za pragnienie istnienia, przetrwania, za próby zachowania życia, ocalenia kultury grupy, z którą się identyfikują, jej dziedzictwa. Ukazują też tych, którzy wywołują konflikty, aby osiągnąć zamierzone cele, często – bez względu na koszty.

Nowe media i kreowanie/„produkowanie” rzeczywistości

Wizualne źródła informacji, takie jak karykatury, ilustracje w książkach, fotografie, film i telewizja, wywierają coraz większy wpływ nie tylko na sposób przedstawiania rzeczywistości, ale też umożliwiają jej kreowanie, czy wręcz „produkowanie” jej obrazów (Demski 2017, 31). Roli mediów w tym procesie (w latach 1945–1980), celom, jakim służyły, zmieniającym się formom komunikacji, sposobom ukazywania Innych, relacjom między rzeczywistością a jej obrazami i wie-

lu innym zagadnieniom, związanym ze sposobami przedstawiania Innych przez źródła wizualne, poświęcony jest tom zatytułowany *The multi-mediatized Other. The construction of reality in East-Central Europe, 1945–1980* [Wielo-zmediatyzowany Inny. Konstrukcja rzeczywistości w Europie Środkowo-Wschodniej, 1945–1980]. Jego wydanie (w 2017 roku) poprzedziła konferencja, która odbyła się rok wcześniej w Sofii. Opublikowano w nim teksty 28 autorów pochodzących z 12 krajów europejskich. Poza Europą Środkową i Wschodnią oraz Bałkanami, reprezentowane są tu: Belgia, Finlandia, Niemcy, Turcja i Wielka Brytania.

W artykule zatytułowanym „Cultural production of the real through picturing difference in the Polish media: 1940s–1960s” [Kulturowa produkcja rzeczywistości poprzez obrazowanie różnicy w polskich mediach: 1940.–1960.] Dagnosław Demski (2017, 30–63) omówił m.in. funkcje propagandowe pełnione przez media w Polsce we wspomnianym okresie, ich udział w kreowaniu nowego porządku społeczno-ideologicznego, w kształtowaniu nowego ducha w społeczeństwie, które znalazło się w powojennej rzeczywistości, w zmienionych realiach ustrojowych, z nowymi autorytetami i nową polityką pamięci historyczno-kulturowej. Kluczowymi kategoriami interpretacji analizowanych źródeł wizualnych, którymi są przede wszystkim fotografie prasowe i albumy służące celom propagandowym, stały się dla Demskiego: zróżnicowanie społeczne, podziały „my” – „oni”, relacje między poszczególnymi kategoriami/grupami, przejawy i następstwa tych podziałów (jednym z nich jest polaryzacja polskiego społeczeństwa). Analizie poddano sposoby przedstawiania i kreowania powojennych realiów życia w Polsce. Część tekstu autor poświęcił wpływom mediów na społeczeństwo, ich udziałowi w kształtowaniu identyfikacji z nowym porządkiem, a także zmianom ich roli w warunkach społeczno-politycznych ulegających transformacji.

Inni, o których pisze Demski, reprezentują różne grupy/kategorie. O przynależności do nich decydują m.in. poglądy polityczne. Można też mówić o Innych bliskich oraz Innych – obcych/wrogach. Do pierwszej grupy/kategorii należą mieszkańcy krajów socjalistycznych, popierający ten ustrój, do drugiej, opozycyjnej wobec pierwszej, zaliczono członków społeczeństw zachodnich, kapitalistycznych.

„Pokazy ludów egzotycznych”

Jesienią 1986 roku, podczas pobytu w południowej części indyjskiego Radżastanu, Dagnosław Demski obserwował przedstawienia organizowane przez członków plemienia Bhilów. Stanowiły one część celebrowanego przez nich corocznie Tańca Gauri. Poszczególne sceny, wypełnione muzyką, śpiewem i tańcami, składały się

na opowieść o dziejach grupy, jej tradycjach, wierzeniach, podstawach gospodarki, życiu codziennym. Ceremonie organizowano w różnych miejscach, m.in. w małych miastach i wioskach. Ich głównymi uczestnikami były osoby reprezentujące Bhillów; wśród widzów natomiast, obok członków tej grupy, znajdowali się również turyści, tj. Inni (Demski 2021, 167–168). Granice między widzami i „aktorami” mogły się zacierać, publiczność bowiem brała czynny udział w epizodach (Demski 2021, 168). Czy w takiej roli wystąpił również autor przywołanego tu artykułu?

Czy wspomniane ceremonie stały się dla niego inspiracją do późniejszych badań nad „pokazami etnicznymi/etnograficznymi”, zwanymi także „pokazami ludów egzotycznych”, „widowskimi”, „wioskami etnograficznymi”, a w późniejszym okresie także „występami” i „spektaklami [etnograficznymi]” (Demski 2018a, 199, 201–203; 2018b, 295), a nawet „ludzkim zoo” (*human zoo*) (Demski 2018a, 201)?

Pokazy z udziałem „etnograficznych aktorów” (Demski 2021, 179), „przeniesionych w inny kontekst kulturowy” (Demski 2018b, 306; 2021, 169), cieszyły się ogromną popularnością w Europie, także na ziemiach polskich, zwłaszcza w drugiej połowie dziewiętnastego wieku i w początkowych latach dwudziestego stulecia. Dla europejskiej publiczności stały się one okazją do spotkań z „egzotycznymi” kulturami i porównywania ich z kulturą własnej grupy odniesienia. Podobnie jak wystawy „etnograficznych ciekawostek” w muzeach, były one dla odbiorców okazją do wzięcia udziału w „popularnych lekcj[ach] etnografii” (Demski 2018a, 199). Traktowano je także jako „lekcj[e] poglądow[e] [...]” (Demski 2018a, 211), „popularne wykład[ly] prezentujące obowiązujące idee antropologii” (Demski 2018a, 215), „rodzaj stref kontaktu lub imperialnego spotkania kultur” (Demski 2018b, 306).

W 2016 roku Dagnosław Demski, wraz z grupą współpracowników, rozpoczął realizację projektu badawczego zatytułowanego „Inscenizowana inność. Ludzkie odmienności w Europie Środkowej, 1850–1939”. Badania były finansowane z grantu Narodowego Centrum Nauki (NCN) (Czarnecka, Demski 2021, 1, przyp. 1). Ich przedmiotem stały się sposoby postrzegania (przez Europejczyków) mieszkańców kontynentów pozaeuropejskich, uczestniczących w pokazach etnograficznych. Badacze wskazują na szerszy kontekst wspomnianych „widowskich”, przede wszystkim kolonialny i rasowy, analizują też język, w jakim były prowadzone dyskusje, dotyczące tego fenomenu (Demski 2018a, 200–202, 206–207, 215–216). Interesuje ich problem kontaktów kulturowych i ich następstwa, w tym m.in. wpływ pokazów na zmiany społeczne i relacje „my” – „oni”. Ważnym zagadnieniem jest udział etnografów w popularyzacji wiedzy o Innych i organizacji wystaw etnograficznych oraz znaczenie tego rodzaju działań dla kształtowania wizerunku dyscypliny (Demski 2018a, 208–217; patrz również: Demski 2018b; 2019; 2020; 2021; Czarnecka, Demski 2021).

Efekty badań zrealizowanych przez zespół badaczy w ramach wspomnianego grantu NCN, zaprezentowano m.in. w książce opublikowanej w roku 2021, zatytułowanej *Staged otherness. Ethnic shows in Central and Eastern Europe 1850–1939* [Inscenizowana inność. Pokazy etniczne w Europie Środkowej i Wschodniej 1850–1939]. Znalazły się w niej teksty 12 autorów, pracujących w różnych krajach europejskich.

Dotarcie do nieznanych szerzej źródeł archiwalnych pozwoliło badaczom na wielostronną charakterystykę pokazów etnograficznych. Zwrócono m.in. uwagę na ich organizację, różnorodność form, tematykę, ich efekty, przekazywane przez nie treści i sposoby ich transmisji, ewolucję zjawiska, pełnione przez nie funkcje, ich znaczenie, cele i narzędzia stosowane do ich osiągnięcia, relacje między uczestnikami przedstawięń, pełniącymi różne role, sposoby odbioru pokazów, przyczyny ich popularności, jej wzrostu lub spadku, różnice między nimi a innymi rodzajami spektakli, język widowisk i ich opisów/relacji na ich temat. Wiele informacji zamieszczonych we wspomnianej publikacji dotyczy historii pokazów i rozwoju badań nad tym zjawiskiem.

Jednym z walorów *Staged otherness...* jest znaczące poszerzenie wiedzy o pokazach etnicznych na terenie Europy Środkowej i Wschodniej. Do tej pory bowiem, badacze koncentrowali się głównie na opisie i analizie tego typu pokazów organizowanych w zachodniej części kontynentu (Demski 2018a, 202–203; 2021, 170). *Staged otherness...* jest również bezcennym źródłem do badań historyczno-porównawczych, w wymiarze lokalnym, regionalnym, państwowym, międzypaństwowym i globalnym. Badania te umożliwiają określenie specyfiki pokazów etnicznych, występujących na różnych obszarach, skłaniając zarazem do refleksji nad odmiennością kulturową i wyznacznikami inności, spotkaniem kultur, pojęciem egzotyki i stosunkiem do niej.

Wspomniane widowiska umożliwiały Europejczykom odkrywanie i poznawanie innych kultur, widzianych z perspektywy europejskiej (Demski 2021, 179, 194). Czy zachęcały także do sięgania po literaturę etnograficzną, opisy podróży, relacje dziennikarskie, do pogłębiania wiedzy o „egzotycznych” kulturach? Jakie były rzeczywiste efekty kontaktów międzykulturowych, do których dochodziło dzięki pokazom etnograficznym? Jaka była relacja między treściami przekazywanymi za ich pośrednictwem a rzeczywistością? Jakiego rodzaju pokazy budziły największe zainteresowanie i z czego ono wynikało? Czy tzw. zwyczajny widz dostrzegał (podkreślany m.in. przez badaczy) ich związek z ideologią kolonialną czy dyskursem rasowym?

„Pokazy ludów egzotycznych” ewoluowały od wystaw, czy tzw. wiosek etnograficznych do spektakli teatralnych, będących specyficzną formą sztuki etnograficznej, „teatru etnograficznego” (*ethnodrama*), z udziałem „etnograficznych

aktorów” (Demski 2021, 177; więcej patrz: Demski 2021). Zjawisko to, odwołujące się do europejskiego rozumienia egzotyki, było rodzajem performansu, łączącego tradycje kulturowe różnych grup z tradycją teatru (Demski 2021, 169). Zostało ono szczegółowo opisane przez Demskiego i scharakteryzowane, m.in. pod kątem środków używanych do transmisji określonych treści, stosowanych technik i efektów teatralnych, organizacji w określonym miejscu i czasie, scenografii, sposobów oddziaływania na odbiorców.

Zastanawiam się, jakie byłyby reakcje współczesnych widzów na pokazy etnograficzne, „ludzkie zoo”. Jak dziś spojrzeliby na nie mieszkańcy Europy, mający dostęp do różnorodnych kanałów informacji, m.in. o innych kulturach i ich reprezentantach? Czy i w jakim stopniu czerpaliby z nich wiedzę o Innych i kształtowali ich obraz za pośrednictwem tego typu źródeł?

Z perspektywy świadka/obserwatora

Od pierwszego spotkania z Innymi w karykaturach, dzięki artykulowi Dagnosława Demskiego z 2008 roku i seminarium podczas, którego przedstawił on efekty swoich, wstępnych jeszcze, badań, miałam pewność, że problematyka ta jest ważna, nowatorska, pasjonująca. Przyciągnęła moją uwagę, pobudziła emocje.

Byłam parokrotnie zapraszana przez Dagnosława Demskiego do uczestnictwa w pracach, które prowadził wraz z innymi osobami, nie zdecydowałam się jednak na ten krok. Wprawdzie od wielu lat badałam relacje Swoi – Inni – Obcy, stereotypy etniczne, konflikty i próby dialogu międzykulturowego, interesowałam się wpływem „wielkiej historii” na „małe historie” poszczególnych osób i wybranych grup etnicznych/narodowych/kulturowych, sposobami doświadczania zmieniającej się rzeczywistości i jej postrzegania, nie zajmowałam się jednak antropologią wizualną. Nie analizowałam właściwych dla niej źródeł. Doszłam do wniosku, że nie starczyłoby mi sił ani czasu, by zaangażować się w realizację badań osadzonych w nowym dla mnie nurcie. Nie miałam też na nie pomysłu. Z rosnącym podziwem przyglądałam się natomiast pracom Dagnosława Demskiego i jego najbliższych współpracowniczek, związanych z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN – Dominiki Czarneckiej i Kamili Baranieckiej-Olszewskiej. Stałam się świadkiem ewolucji i realizacji oryginalnego, pionierskiego projektu badawczego.

Otrzymałam zaproszenia na wernisaże wystaw i konferencje, obdarowywano mnie oryginalnymi publikacjami, stanowiącymi podsumowanie kolejnych etapów badań. Cieszyłam się ogromnie z grantów (krajowych i zagranicznych), ich przyznanie umożliwiło bowiem Dagnosławowi Demskiemu i osobom z nim współpracującym realizację śmiałych zamierzeń. Wciąż podziwiam tempo, w jakim

badania wyszły poza ramy jednego ośrodka, innowacyjny charakter projektów realizowanych z rozmachem przez rozrastający się, międzynarodowy zespół, ich skalę, efekty, bogactwo zgromadzonych źródeł, sposoby ich analiz i interpretacji.

Publikacje, będące jednym z efektów prac tego zespołu, ukazują przebogaty świat antropologii wizualnej i wykorzystywanych przez nią źródeł, zwłaszcza tych, których analiza pozwala odpowiedzieć na pytania, dotyczące sposobów przedstawiania Innych, stosunku do nich, przypisywanych im znaczeń oraz złożoności relacji między różnymi grupami etnicznymi/narodowymi/kulturowymi. Doskonale scharakteryzowany został udział wspomnianych źródeł w procesie komunikacji, ich rola w przedstawianiu, kreowaniu, a także „produkowaniu” obrazu rzeczywistości. Dzięki wspomnianym badaniom można mówić o różnych kształtach inności i sposobach jej opisu, a także o rozmaitych możliwościach rozumienia terminu Inny. Zafrapował mnie, wręcz zachwycił, proces odczytywania informacji zawartych w źródłach wizualnych, przekazywanych za ich pośrednictwem, poznawania języka, jakim operowali ich twórcy (znani z imienia i nazwiska lub anonimowi), inspiracji, z których czerpali, znajdowania w nich odniesień do wiedzy o podziałach społecznych, stereotypach etnicznych, wyobrażeniach Innych (i Swoich), funkcjonujących w różnych grupach, odwoływania się do symboli, alegorii, metafor, religii, lokalnych wierzeń, folkloru, kulturowych schematów (na ten temat patrz np. Demski 2008; Demski, Baraniecka-Olszewska 2010, 14, 17).

Widzimy, jak różne mogą być spotkania z innością i jej oblicza. Jesteśmy również zapraszani do refleksji nad kulturowymi źródłami postaw wobec Innych i Swoich, kształtowaniem tożsamości etnicznej/narodowej/kulturowej i jej wyznacznikami, pamięcią historyczną i kulturową, polityką i jej konsekwencjami, relacjami międzyludzkimi, funkcjonowaniem opinii publicznej, modelami społeczeństwa i edukacji, zabawą i poczuciem humoru, zmianami i ich mechanizmami, wartościami, związkami między kontekstem historyczno-politycznym i społeczno-kulturowym a źródłami wizualnymi i sposobami ich wykorzystania w określonych celach, m.in. propagandowych, rzeczywistością i sposobami jej przedstawiania.

Badania, dla których punktem wyjścia są źródła wizualne, wzbogacają wiedzę płynącą z analizy tekstów pisanych i mówionych, uzupełniając ją znacząco (Demski 2013, 69). Informują one m.in. o znaczeniu przypisywanym Innym, reprezentującym określone grupy i osoby, o stosunku do nich. Pozwalają na wskazanie specyficznych dla nich cech. Umożliwiają też przeprowadzenie analiz porównawczych, obejmujących wybrane kraje i regiony, wszelkie obszary pogranicza kulturowego. Możliwa staje się odpowiedź na pytanie, jakimi środkami posługują się autorzy analizowanych źródeł. Jakie narzędzia służą im do przekazywania określonych

treści? W jaki sposób, badając tego rodzaju źródła, docieramy do informacji o kwestiach etnicznych? Jakim językiem „mówią” źródła wizualne i w jaki sposób możemy ten język odtworzyć? Poznajemy również historię owych źródeł, wpisaną w dzieje objętych badaniami krajów, regionów i grup. Znakomicie ukazane zostały funkcje pełnione przez źródła wizualne, ich udział w kształtowaniu obrazu świata i zamieszkujących go zbiorowości. Odkrywamy również, nieznaną szerzej, historię badań, w których wiodącą rolę odgrywa analiza wspomnianych źródeł. Dagnosław Demski i współpracujący z nim badacze dopisali do niej kolejne rozdziały, dzieląc się z czytelnikami efektami swoich pionierskich prac. Moim zdaniem, publikacje ukazujące efekty ich badań, powinny stać się lekturą obowiązkową nie tylko dla osób zainteresowanych antropologią wizualną, ale dla wszystkich, którzy pragną poszerzyć swoją wiedzę o stereotypach etnicznych, Innych, Swoich i Obcych oraz relacjach między tymi grupami/kategoriami, o kształtowaniu postaw wobec nich, o mechanizmach zmian i ich efektach, a także o wielu innych, m.in. wspomnianych tu przeze mnie kwestiach, mogących stanowić przedmiot refleksji.

Moje uznanie budzi szata graficzna, wyróżniająca poszczególne tomy i artykuły. Obejmuje ona ponad tysiąc reprodukcji. Stanowią one z pewnością ułamek źródeł zgromadzonych przez poszczególnych autorów, są jednak doskonałym punktem wyjścia do szerszych analiz i interpretacji. Większość prezentowanych źródeł ma charakter archiwalny, historyczny. Dotarcie do nich wymagało żmudnych poszukiwań w archiwach i bibliotekach, w muzeach i zbiorach prywatnych. Sposoby „czytania” źródeł wizualnych, ich odkodowywania, są frapujące. Dzięki nim współczesny czytelnik może „przenieść się” w mniej lub bardziej odległą przeszłość, spojrzeć na nią z innej perspektywy, zrozumieć. Skłaniają one także do zastanowienia się nad teraźniejszością, nad własnym obrazem Innych, stosunkiem do nich. Nad obecnością stereotypów w naszym myśleniu i działaniu, trwałością przekonań lub zachodzącymi tu zmianami i ich przyczynami, nad źródłami kształtującymi naszą wiedzę o Innych. Jaki wpływ na nasze myślenie o nich i stosunek do tych, których w ten sposób kwalifikujemy, wywierają ilustracje w rozmaitych publikacjach, fotografie, widokówki, plakaty, prospekty i foldery turystyczne, wystawy, filmy, sztuki teatralne, programy telewizyjne, memy, wlepki i murale? Jak na obraz Innych wpływa Internet, będący dla wielu osób jedynym źródłem wiedzy o świecie? Jaką rolę w kreowaniu/„produkowaniu” wizji świata i jego mieszkańców odgrywa sztuczna inteligencja? W przekazach medialnych nierzadko trafiamy na tzw. *fake newsy*, które trudno odróżnić od rzetelnych przekazów informacji. Dotyczą one m.in. reprezentantów różnych grup etnicznych/narodowych/kulturowych. We współczesnym świecie, który w coraz większym

stopniu staje się „planetą nomadów” (Schlögel 2005, 74), różnego rodzaju media, ze względu na coraz większy zasięg i łatwość dostępu do nich, mają ogromne możliwości oddziaływania na odbiorców. Być może przemawiają bardziej sugestywnie niż bezpośrednie kontakty z Innymi?

Historia źródeł wizualnych jest wciąż żywa. Przybywa osób zainteresowanych ich analizą, poszukiwaniem odpowiedzi na pytania o sposoby przedstawiania Innych za pomocą tych źródeł, rozpatrywanych w szerokim kontekście historyczno-politycznym i społeczno-kulturowym. Publikacje Dagnosława Demskiego i współpracujących z nim badaczy ukazują różnorodne możliwości prowadzenia badań (nie tylko w obszarze antropologii wizualnej), inspirują do dalszych poszukiwań, wskazując zarazem nowe ścieżki i przestrzenie eksploracji.

Bibliografia

- Boldāne I., Demski D. 2005. Wzajemna percepcja Łotyszy i Polaków z Łotwy. *Etnografia Polska* 49(1–2), 57–87.
- Czarnecka D., Demski D. 2021. Introduction: From western to peripheral voices [w:] D. Demski, D. Czarnecka (red.), *Staged otherness. Ethnic shows in Central and Eastern Europe, 1850–1939*. CEU Press, 1–41. DOI: 10.1515/9789633864401-002
- Demski D. 2008. Obrazy „innych” w karykaturach – temat dla etnografa? *Etnografia Polska* 52(1–2), 93–116.
- Demski D. 2010. Old stereotypes versus a changing reality: Images of the Other in Polish caricatures, 1862–1939 [w:] D. Demski, K. Baraniecka-Olszewska (red.), *Images of the Other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe*. IAE PAN, 150–183.
- Demski D., Baraniecka-Olszewska K. 2010. Introduction. Encountering images of the Other [w:] D. Demski, K. Baraniecka-Olszewska (red.), *Images of the Other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe*. IAE PAN, 11–25.
- Demski D. 2013. Playing with otherness: Within and beyond stereotypes in visual representations [w:] D. Demski, I. Sz. Kristóf, K. Baraniecka-Olszewska (red.), *Competing eyes: Visual encounters with alterity in Central and Eastern Europe*. L’Harmattan, 68–98.
- Demski D., Sz. Kristóf I. 2013. Introduction [w:] D. Demski, I. Sz. Kristóf, K. Baraniecka-Olszewska (red.), *Competing eyes: Visual encounters with alterity in Central and Eastern Europe*. L’Harmattan, 11–23.

- Demski D. 2015. Living images and gestures in wartime. The Other as an iconoclastic figure [w:] D. Demski, L. Laineste, K. Baraniecka-Olszewska (red.), *War matters. Constructing images of the Other (1930s to 1950s)*. L'Harmattan, 52–83.
- Demski D. 2017. Cultural production of the real through picturing difference in the Polish media: 1940s–1960s [w:] D. Demski, A. Kassabova, I. Sz. Kristóf, L. Laineste, K. Baraniecka-Olszewska (red.), *The multi-mediatized Other. The construction of reality in East-Central Europe, 1945–1980*. L'Harmattan, 30–63.
- Demski D. 2018a. „Spoglądając wstecz...”. Wystawa „szczepów” z Doliny Nilu w Poznaniu, 1914. *Etnografia Polska* 52(1–2), 199–219.
- Demski D. 2018b. Azja w cudzych oczach. „Pokazy” ludów azjatyckich na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku [w:] K. Baraniecka-Olszewska, I. Kabzińska, O. Tangad (red.), *Lokalne i globalne perspektywy azjanistyczne. Księga jubileuszowa dla Profesora Sławoja Szynkiewicza*. IAE PAN, 295–308.
- Demski D. 2019. Entertainment landscape and ethnographic shows in Gdańsk, 1860–1914. *Acta Ethnographica Hungarica* 64(1), 65–90. DOI:10.1556/022.2019.64.1.5
- Demski D. 2020. Spaces of modernity: Ethnic shows in Poznań, 1879–1914. *East Central Europe* 47(2–3), 202–232. DOI: 10.30965/18763308-04702003
- Demski D. 2021. The (ethno-)drama of exoticism: Ethnic shows as a medium [w:] D. Demski, D. Czarnecka (red.), *Staged otherness. Ethnic shows in Central and Eastern Europe, 1850–1939*. CEU Press, 167–200. DOI: 10.1515/9789633864401-007
- Janeček H. 2021. *Fotografka*. Prószyński i S-ka.
- Schlögel K. 2005. *Środek leży na Wschodzie*. Oficyna Naukowa.
- Sontag S. 2003. *Regarding the pain of Other*. Penguin.